

Іван Мишчак

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х —
НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

I. M. Myshchak. Modern historiography of social and political transformations on the West-Ukrainian territories in the second half of 40th — beginning 50th. Labours of modern Ukrainian historian on the questions of social and political transformations on the West-Ukrainian territories in the second half of 1940th — beginning 50th XX of age is analysed in the article. The negative consequences of post-war changes both positive and are marked in the Western Ukraine.

У статті проаналізовано праці сучасних українських істориків з питань суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х — на початку 1950-х років. Відзначено як позитивні, так і негативні наслідки повоєнних змін у Західній Україні.

Звільнення території Західної України від нацистських загарбників та приєднання Закарпаття до Української РСР заклало умови до об'єднання українських земель у складі єдиної Української держави, що відповідало віковичним прагненням українського народу. Водночас жорсткий тоталітарний режим і прискорена радянська західних областей викликали зростання українського національно-визвольного руху й посилення збройної боротьби ОУН та УПА за створення незалежної Української держави. Тогочасні суспільно-політичні перетворення на західноукраїнських землях стали предметом активного дослідження як радянських істориків, так і сучасних. Проте полярність оцінок процесу не лише політиками та громадськими діячами, а й професійними істориками свідчить як про складність проблеми в цілому, так і про її заполітизованість. Численні архівні документи, які раніше зберігалися в спецфондах і введені до наукового обігу протягом двох останніх десятиліть, дозволяють по-новому підійти до вивчення повоєнних перетворень у Західній Україні. Відповідно, протягом останнього часу з'явилося чимало праць, автори яких на основі нових даних розкривають невідомі раніше сторінки історії та спростовують ряд міфів і переконачень, притаманних попередній епосі.

Значний внесок у висвітлення історії краю та суспільних процесів на західноукраїнських землях у другій половині 40-х — на початку 50-х років минулого століття зробили сучасні історики В. Даниленко, А. Кентій, М. Коваль, О. Лисенко, С. Макарчук, О. Малярчук, С. Монченко, Т. Марусик, О. Рубльов, С. Сворак, Ю. Сорока, Ю. Черченко, Ю. Шаповал, Б. Ярош та ін. Разом з тим ця проблема потребує подальшого неупередженого дослідження. Метою цієї статті є спроба проаналізувати відображення в працях радянських та сучасних українських істориків заходів радянської влади щодо прискореної радянзації Західної України, інкорпорації краю до складу Української РСР та Радянського Союзу, уніфікації всіх сфер суспільного життя. Також зроблено спробу з'ясувати бачення істориками ролі ідеологічної складової в боротьбі радянських органів з національно-визвольним рухом.

Як слушно відзначив В. Даниленко, зростання патріотизму та національної свідомості, які толерувалися в роки війни в Радянському Союзі та, зокрема, в Українській РСР, вже в перші повоєнні було рішуче припинено, а з повторним призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича «український буржуазний націоналізм» було проголошено головною небезпекою в республіці. Політичних переслідувань, за словами дослідника, зазнали діячі науки та культури, зокрема працівники навчальних закладів та академічних інститутів історії, літератури й економіки, які «опинилися в полоні школи М. Грушевського» [1]. У ході кампанії, наголошує В. Баран, Л. Каганович особливу увагу звертав на творчість І. Крип'якевича, називаючи його «запеклим націоналістом», «одним з останніх представників вимираючого виду буржуазно-націоналістичних істориків України». При цьому підкреслювалося, що справа не стільки в особистих поглядах історика, скільки в концепції, яку він представляє [2]. За словами М. Коваля, львівським історикам протиставляли групу викладачів-комуністів, які прибули зі східних областей. Автор наголошує, що радянські органи не зробили жодного кроку до порозуміння і залучення місцевої інтелігенції на бік радянської влади. «Наведення порядку» в історичній науці й «утихомирення» істориків було, на його думку, складовою нового політичного курсу радянського уряду на «холодну війну» і не лише із Заходом, а й радянським суспільством, що відбувалося паралельно з роздуванням культу особи Сталіна [3]. Однак дослідники справедливо зауважують [4], що критиці піддали не лише західноукраїнських

істориків, а й українських діячів літератури, музики, художників та ін. Фактично вся місцева інтелігенція опинилася під підозрою в симпатіях до українських націоналістів.

У свою чергу, окремі історики наголошують [5], що кампанія боротьби з українським націоналізмом, яка за ініціативи Л. Кагановича набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не лише еліту республіки, а й завдати непоправних втрат всьому українському народу. Такий стан справ, на їхнє переконання, згодом стурбував і Сталін, який відкликав Л. Кагановича з України і повернув до керівництва партійною організацією республіки М. Хрущова. Лише після цього кампанію шельмування й переслідування української інтелігенції на деякий час вдалося зупинити.

Дослідження повоєнного переслідування активних діячів українського громадського руху продовжив О. Ленартович. За його словами, декларовані сталінською Конституцією права та свободи залишилися на папері, а реаліями життя стали масові арешти, розстріли, грабунок, повна безправність селянства, переслідування за релігійні та політичні переконання. Крім того, введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї взагалі мало чим відрізнялася від колективної, що була свого часу запроваджена нацистськими окупантами. Підсумовуючи, історик правильно вказує на те, що соціального напруження не могла зняти і створена ілюзія «незалежної української держави — УРСР» [6].

На думку В. Гриневича [7], зміни до Конституції і створення в Україні Наркомату закордонних справ і Наркомату оборони на завершальному етапі Другої світової війни були викликані не піклуванням про національний розвиток народів СРСР, а складними реаліями міжнародної і внутрішньої політики. Завдяки цьому, вважає автор, Сталін не лише збільшив своє представництво в ООН, а й дещо пом'якшив міжнародну оцінку приєднання прибалтійських республік та повернення Західної України до складу Радянського Союзу.

Автори дослідження політичних систем в Україні [8] також вважають надання зовнішньополітичних функцій лише тактичним кроком Кремля, покликаним продемонструвати міжнародній спільноті певне толерантне ставлення Москви до самостійницьких прагнень українців. Разом з тим наголошується, що «навіть обмежена українська дипломатія мала одну незаперечну перевагу: час від часу нагадувала, що на карті світу є Україна, а окреме членство в ООН (разом із СРСР і Білоруською РСР), могло, хоча і з застереженнями, сприйматися як натяк на українську окремішність».

У свою чергу, С. Ткачов переконаний, що зовнішньополітичне відомство УРСР було тільки номінальною інституцією, активізованою лише на певний період польсько-радянських стосунків. У цей період, на його переконання, були нюанси, коли центральній московській владі було не вигідно виступати з деякими міжнародними ініціативами, які маскувалися під удавану самостійність національної політики окремих республік Радянського Союзу. На думку історика, дріб'язковість і запобігливість міністерства-маріонетки була закономірною, зважаючи на постать самого міністра закордонних справ Д. Мануїльського, який ще в 1922 р. наполягав на ліквідації самостійних радянських республік та пропонував встановити загальне керівництво в питаннях зовнішньої торгівлі і закордонної політики [9].

Сучасні історики головним рупором радянської пропаганди справедливо називають газети. Так, О. Малярчук наводить дані про те, що згідно з рішенням XIII пленуму ЦК КП(б)У обласні газети були зобов'язані друкувати дві публікації на тиждень пропагандистського характеру, основний зміст яких зводився до розповідей «про нове щасливе радянське життя», «про особистий внесок громадян у дострокове виконання нової Сталінської п'ятирічки», «порівнянь свого теперішнього життя під сонцем Сталінської Конституції з нестерпним недавнім минулим», «викриття зрадницької і антинародної політики українсько-німецьких націоналістів, церкви, Центрального розвідувального управління» та ін. [10]. Подібні «роз'яснення» були обов'язковими для газет і журналів усіх рівнів, вони виходили окремими брошурами і масово розповсюджувалися в усіх населених пунктах краю.

За свідченням дослідників, великі надії в галузі суспільних перетворень радянська влада покладала на охоплення місцевого населення масовим комсомольським та профспілковим рухом. Відведення комсомолу особливої ролі в західних областях України було вигідним партійним та державним органам з двох причин. По-перше, створювалася можливість для активної експлуатації юнацького максималізму, прагнення до самоутвердження, загостреної однозначності в оцінках оточуючої дійсності. По-друге, молодь у найближчій перспективі ставала тим людським матеріалом, на який прагнула опертися радянська управлінська система в процесі свого утвердження та розвитку в регіоні [11]. Завдяки цьому значна частина західноукраїнської інтелігенції опинилася у вирі протистояння між радянською владою й національно-визвольним

рухом. Каральні органи, залучаючи молодь та місцеву інтелігенцію на свій бік, водночас намагалися скомпрометувати її в очах учасників визвольного руху, нацькувати одне на одного. Тому вони й вимагали від наукової та творчої еліти постійно публікувати викривальні статті про українське підпілля, Українську греко-католицьку церкву тощо, скеровували їх у контрольовані повстанцями райони читати лекції, виступати на мітингах [12]. На думку С. Макарчука, важко оцінити, наскільки слова і тексти, що їх підписували учасники різних з'їздів, зборів та груп місцевої інтелігенції відповідали їхнім переконанням, однак безсумнівно, що тексти подібних звернень заготовляли функціонери обкомів партії, служб НКВС і НКДБ. При цьому автор зауважує, що діячі культури, можливо, краще бачили безперспективність збройного опору 40-х років, його приреченість у тих умовах, і з цих позицій їм було важко спостерігати смерть десятків і сотень тисяч молодих патріотів України [13].

У свою чергу, історики звертають увагу на активну контрпропаганду з боку українських повстанців, які намагалися не лише донести свої ідеї до широких верств населення, а й доволі ефективно спростовували твердження радянського агітпропу. Так, А. Кентій слушно зауважує, що особливий акцент робився на агітаційну діяльність у середовищі прибулих у західні області спеціалістів зі східної України та інших регіонів СРСР. При цьому об'єктами пропаганди ставали не лише українці, а й представники інших національностей, яких намагалися залучити якщо не до активної протидії режиму, то хоча б викликати розуміння і співчуття до національно-визвольного руху в Україні. Крім того, наголошує автор, повстанська пропаганда поширювалася й на співробітників НКВС та інших органів, які безпосередньо вели боротьбу з ОУН і УПА, проте з ними «робота» велася не лише словом, а й кулею [14].

Вагоме місце в сучасній історіографії відведено зміні ідеології ОУН та бачення націоналістами майбутнього державного устрою. На думку істориків, ОУН перейшла з авторитарних на демократичні позиції, що також імпонувало значно ширшим верствам українського суспільства. Проте, за словами А. Рибака, зміни все ще мали половинчастий характер, залишаючи за майбутньою державою механізми контролю за життям громадян. Найбільш адекватною формою політичного режиму діячі ОУН бачили авторитарну демократію: з одного боку — з участю народу у формуванні влади, з іншого — із сильною владою [15].

На думку сучасних дослідників, успіхи національно-визвольного руху в Західній Україні та його масова народна підтримка значною мірою пояснюються встановленням надзвичайно жорсткого радянського режиму, навіть порівняно з іншими регіонами, й демонстративною недовірою до місцевих кадрів. За словами О. Рубльова та Ю. Черченка, деякі зміни радянської політики щодо західноукраїнських областей відбулися лише після смерті Сталіна, коли за результатами доповідної записки Л. Берії про становище в Західній Україні пленум ЦК КПУ визнав незадовільним керівництво західними областями, засудив практику призначення на керівні посади в регіоні вихідців з інших областей, тотальну русифікацію вищої освіти тощо. Разом з тим, автори визнають, що такі зміни були продиктовані не дійсним усвідомленням становища і прагненням змін, а боротьбою за владу серед кремлівського керівництва. Відповідно, після арешту й розстрілу Л. Берії черговий партійний пленум відкинув попередню критику. При цьому історики звертають увагу на те, що перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко взагалі розкритикував вживання у доповідній записці термінів «Західна Україна», «русифікація», «західноукраїнські кадри», «західноукраїнська інтелігенція» тощо, заявивши, що «в Україні ці слова вже не вживаються» [16]. Подібні факти визнають й інші дослідники. Отже, сучасна українська історіографія загалом відзначає складність ситуації, в якій відбувалися суспільні перетворення в Західній Україні в повоєнний період, та небажання влади йти на компроміс не лише з представниками національно-визвольного руху, але й з більшою частиною населення краю.

Радянська та сучасна українська історіографії по-різному трактують вплив вихідців з інших регіонів СРСР на суспільні процеси в Західній Україні. Так, В. Маланчук та І. Петрів відзначали вагомий вклад у відбудову західноукраїнської промисловості вихідців з різних регіонів Радянського Союзу. Висновок радянських істориків безапеляційно свідчив про «здійснення в західних областях України важливого принципу ленінської національної політики — створення загону робітничого класу з місцевого населення» [17]. При цьому автори вибірково наводили статистичні дані, які мали служити підтвердженням їхніх слів.

Як відзначив Ю. Шаповал, помітну увагу влада приділяла зростанню чисельності партійних організацій у Західній Україні, однак історик прикметною рисою цього процесу слушно називає досить незначну питому вагу членів партії з місцевого населення.

За його словами, кадровий потенціал нарощувався значною мірою за рахунок приїжджих з інших регіонів України та СРСР, які в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов і поважати місцевих мешканців [18]. Подібної точки зору дотримується Ю. Сорока, який вважав за необхідне підкреслити, що переважна більшість із майже стотисячної армії приїжджих партійних, радянських, господарських, прокурорсько-судочинських, культурно-освітніх працівників вважала себе в тимчасовому відрядженні й поводитися відповідним чином. Отримавши командні посади, ці люди офіційно мали монополію у сфері політики, державного управління, ідеології, економіки і культури, що негативно позначилося на настроях корінних мешканців краю [19]. До того ж історики аргументовано стверджують, що в досліджуваний період продовжувалася ще передвоєнна практика, коли до західного регіону надсилалися далеко не найкращі номенклатурні працівники [20]. Разом з тим, О. Мальярчук наводить дані й про зворотний самовільний відтік кадрів у східні області України, що було спричинено скрутним матеріальним становищем, обтяженим політичним тиском як з боку партійно-радянських органів, так і мережі ОУН і відділів УПА. За словами автора, ситуація була настільки складною, що західноукраїнські обкоми партії неодноразово зверталися до управління кадрів ЦК КП(б)У і відділів кадрів обкомів східних областей з проханням притягнути дезертирів не лише до партійної, а й до кримінальної відповідальності [21].

При цьому більшість дослідників вказує на дуже низький відсоток керівників різного рівня з місцевого населення. Так, В. Гулай переконаний, що комплектування апарату управління кадрами зі східних областей та місцевими висуванцями, головними критеріями для яких були соціальне походження та лояльність до влади, стало ще одним свідченням зміни соціального складу інтелігенції за рахунок зниження її якісного рівня. Водночас така кадрова політика, на думку історика, виступала однією з важливих умов прискореної інтеграції регіону в радянську систему [22].

Про подібне безпідставне засилля приїжджих «спеціалістів» наголошував єврейський письменник Нафталі-Герц Серф-Кон у своєму «Звіті про поїздку в Чернівці». Відвідавши місто в 1944 р., він звернув увагу на те, що «сюди радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами, водночас нерідко кращих робітників, фахівців

легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід» [23]. Волонтаристські заходи радянської адміністрації призвели до масового виїзду за кордон у повоєнний період інтелігенції, у першу чергу євреїв, які не бажали змінювати професію та усталений спосіб життя. Подібні свідчення певною мірою спростовують тези радянської історіографії про відсутність у Західній Україні фахівців, які могли працювати у промисловості, а також низьку кваліфікацію і нечисленність місцевих лікарів, вчених, вчителів, представників творчих професій.

За словами О. Лисенка, радянська влада дійсно розробила комплекс заходів, спрямованих на розвиток промислової і транспортної інфраструктури краю, у тому числі Львова. Однак у Москві, переконаний історик, мали на меті не лише економічні інтереси — шляхом низки соціально-економічних і міграційно-демографічних процесів влада намагалася нейтралізувати домагання польських патріотичних і радикальних сил залишити Львів містом польського посідання і впливу [24]. Подібної точки зору дотримується І. Терлюк. Він наводить дані про значний приріст російського і російськомовного населення, яке приїжджало за розпорядженням влади і обіймало посади переважно в органах влади та правоохоронній системі. Ще одним вагомим фактором міграції автор вважає прискорені процеси індустріалізації краю, що вимагало наявності кваліфікованих робітників, брак яких відчувався в Західній Україні. Проте дослідник також доводить, що економічна міграція була лише супровідним явищем, тоді як на першому місці була так звана політична [25]. Свідчення на підтвердження цієї тези навів і Б. Ярош [26] який довів, що в багатьох промислових містечках і робітничих поселеннях приїжджі перетворилися в домінуючу силу, а інтернаціональний російськомовний елемент ставав, у зв'язку з цим, активним фактором громадсько-політичного життя регіону.

Дослідники також відзначають численні заходи влади щодо переселення жителів Західної України до інших регіонів Радянського Союзу. Так, за словами Ю. Сороки, вже в перші місяці після визволення території краю від німецьких окупантів розпочалася масова мобілізація працездатного населення для роботи на промислових об'єктах східних областей України, зокрема Донбасу. Згодом подібна практика поширилася на переселення в примусовому порядку цілих сімей і навіть колгоспів. На переконання історика, викачування робочої сили із західного регіону переслідувало не лише економічну мету, а й політичну: розшарувати місцеве

населення, відвернути його від участі в національно-визвольному русі [27]. Сучасні праці також містять інформацію про суворе переслідування владою тих, хто ухилився від примусового переселення та виїзду на відбудовні роботи до інших областей. Наголошується, зокрема, що МВС брало заручників з числа батьків тих, кого відправляли до інших регіонів, заарештовувало сімейне майно тощо. Самих утікачів при цьому притягували до кримінальної відповідальності [28]. Отже, констатують дослідники, політика примусу стала звичним явищем для Західної України, а будь-які спроби опору каралися фактично за законами воєнного часу.

Отже, точки зору українських радянських істориків та сучасних на суспільно-політичні перетворення на західноукраїнських землях у повоєнний період докорінно відрізняються. Намагання радянської історіографії подати ці процеси як суцільне благо для місцевого населення значною мірою спростовується новітніми дослідженнями, автори яких відзначають жорстокість радянського режиму, прискорені темпи радянзації, небажання рахуватися з місцевими традиціями й усталеним способом життя. Разом з тим, сучасні історики визнають позитивні зрушення у Західній Україні за радянської влади у галузі освіти й охорони здоров'я, соціального захисту населення, розширення мережі освітніх та культурних закладів.

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 711.

2. Баран В. К. Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 79.

3. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 22, 25.

4. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 443.

5. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: Навч. посіб. для старшокласників. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — С. 488.

6. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1998. — С. 27.

7. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 31.

8. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — С. 430.

9. Ткачов С. Подорож до колгоспного раю: делегації польських селян в Україні 1949 року. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. — С. 16–17.

10. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. — С. 96.

11. Монченко С. А. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944–1953 рр.): Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентів України. — Л., 2004. — С. 15.

12. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002. — С. 86.

13. Макаручук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944–1945 рр. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп.ред.). — Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. — С. 212–213.

14. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / НАН України; Інститут історії України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Центральний держ. архів громадських об'єднань України. — К., 1999. — С. 7.

15. Див.: Рибак А. І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-й — 1950-ті роки): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2007. — 20 с.

16. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 240–241.

17. Маланчук В., Петрів І. Нас єднає велика мета. — Львів: Каменяр, 1965. — С. 17.

18. Шаповал Ю. Війна після війни // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). — Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. — С. 186.

19. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): Автореф. дис. д-ра іст. наук:

09.00.12 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2009. — С. 20.

20. Гаврилук О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 2. — С. 110.

21. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. — С. 72.

22. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України в перші повоєнні роки // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2001. — С. 205–206.

23. Цит. за: Суровцев О. Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944–1946 рр.) // Питання історії України. Збірник наукових праць. — Чернівці: Технодрук, 2008. — Т. 11. — С. 107.

24. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Наукова думка, 2005. — С. 312.

25. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.): Етносоціальне дослідження. — Львів: Центр Європи, 1997. — С. 52–53.

26. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки XX століття: (Істор.-політолог. аспект). — Луцьк: Надстир'я, 1995. — С. 112–113.

27. Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944–1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2000. — Вип. 91–93. — С. 60–63.

28. Офіцинський Р., Петрецький В. Трудова мобілізація закарпатських юнаків у Донбас (1947–1949 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 2007. — Випуск XII-XIII. — С. 36–39.